

Zsemlyei Borbála

-kÁl végű igék az Erdélyi magyar szótörténeti tárban

A probléma

Tanulmányomban azt a problémát járom körül, hogy a *-kál* végű igék milyen morfológiai művelettel jönnek létre. Ezt azért tartom problematikusnak, mert a leíró nyelvtanok szóképzéssel foglalkozó fejezetei (pl.: *Magyar grammatika, Strukturális magyar nyelvtan*) a *-kÁl*-t nem listázzák a képzők sorában, így felmerül a kérdés, hogy egyáltalán van-e ilyen derivációs formáns a magyar nyelvben, vagy kételemű képzőnek kell tekintenünk (*-ka* kicsinyítő képző és *-l* igeképző kapcsolata). Konkrétabban: a mai nyelvállapotban van több – mindenképpen képzéssel létrejött – igealak, amelyekről nem lehet eldönteni, hogy a képzés egy vagy két lépésben jön-e létre. Kérdés tehát, hogy a *pisikál* ige alakjában vajon a *-kÁl* önmagában denominális igeképző-e, vagy a *pisi* kicsinyített alakjához (*pisi* + *-ka*) járul az *-l* igeképző. Hasonló a probléma a *hamikál* (*hamika* + *-l* vs *hami* + *-kál*) vagy a *papikál* (*papika* + *-l* vs *papi* + *-kál*). Amennyiben van ilyen önálló denominális igeképző, akkor van egy deverbális párja is, amely például a *járkál* morfológiai szerkezetében jelenik meg. Tehát ennek értelmében a *-kÁl* denominális és deverbális igeképzőként is működik. Továbbá az is kérdés, hogy ez a formáns mennyire termékeny.

Szakirodalmi kitekintés

Az újabb leíró magyar nyelvtanok nem listázzák a *-kÁl* formánst sem a deverbális, sem a denominális képzők körében (lásd *Magyar grammatika, Új magyar nyelvtan* stb.). Ennek elsősorban az lehet az oka, hogy a mai nyelvben nem tekinthető termékeny képzőnek a *-kál*. Az *Új magyar nyelvtan*ban például a képzők produktivitása egy skálán helyezhető el, amelynek értelmében a teljesen produktív szóképzés egyértelmű szabályba foglalható, az improduktív képzők viszont már egyáltalán nem hoznak létre új szavakat, csak néhány lexikalizálódott származékban maradtak fenn. Ilyen például az *-Vng* képző, amelynek a használata nem jósolható meg, a szóképzés nem foglalható szabályba. Az *-Vng* képzős származékoknak a következő jellemzői vannak:

1. A tő nem önálló szó (*vis-*), a származékok jelentése nem kompozicionális.
2. Új szó nem alkotható vele, a képző jelentése nem egyértelmű, és az sem világos, hogy a naiv beszélő felismeri-e a képző képző voltát.
3. Nem lehet megmondani, hogy a képző milyen szavakhoz járul, hiszen az alapszó néhány kivételtől eltekintve nem önálló szó.

A szóképzés révén létrejött szavak könnyen lexikalizálódhatnak, felvehetnek olyan jelentéselemeket, amelyek alkotóelemeikből nem vezethetők le. Ezeket a szótárban külön fel kell

tüntetni, jelentésük leírása a szótár feladata. A termékeny szóképzéssel létrejött és szemantikai-lag kompozicionális szavakat nem kell a szótárban felsorolni, ez nem is lenne lehetséges, hiszen a szabadon képzett szavak számának nincs felső korlátja.¹

Az új leíró nyelvtanokkal szemben néhány régi nyelvtan és nyelvtörténeti munka viszont említést tesz a *-kÁl* képzőről. Gyarmathi Sámuel az 1794-ben megjelent *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* c. nyelvtanában a *-kál/-kél* képzőt gyakoritónak tartja.² Földi János *Magyar nyelvkönyv, avagy grammatika* (1790) munkájában a *-kál/-kél* „végezettel” rendelkező igéket „kisebbitőknek” nevezi.³

D. Bartha Katalin a képző keletkezésére vonatkozóan megállapítja, hogy „a mozzanatos *-k* és a gyakorító *-l* összetapadásából alakult képzőbokor a régiségben is csak néhány származékot hozott létre, a mai köznyelvben teljesen elavultnak számít”.⁴ Továbbá elsősorban a képző hangulati jellemzőiről szól: „Érdekes hangulati hatásuk van azoknak a gyakorító képzőbokroknek, amelyek hangalakjukat tekintve valamelyik kicsinyítő képzőbokorral azonosak, illetve ezekhez hasonlóak. Ilyen például a *-csál, -icskál, -kál*. Az ilyen származékok, mint: *akarcsál* [...], *fujicskál, alukál* a nyelvérzék számára a cselekvés kicsinyítését jelölik (vö. az *aluka* elvonás), az *alukál*, melyet csak kisgyermekkel kapcsolatban használnak, szinte becéző hangulatú.”⁵

A gyakorítás és a kicsinyítés szemantikai rokonságára az új nyelvleírások is rámutatnak. A *-gAt* gyakorító igéképző kapcsán például a következőket állapítják meg:

Két jelentést fejezhet ki: 1. Gyakorítást, amikor a képző jelentése a ’többször/gyakran V-zik’, és 2. Kicsinyítést, a cselekvés csökkentett intenzitással való végzését.

A kétféle jelentés előre jelezhető. Gyakorító jelentés esetében az eredetileg nem tartós (pillanatnyi) cselekvést kifejező igék a *-gAt* révén tartós cselekvést fejeznek ki: *sokáig nyitja az ajtót* (-) – *sokáig nyitogatja az ajtót*, *sokáig üzent neki* (-) – *sokáig üzengetett neki*.

Kicsinyítésről azoknál az igéknél van szó, amelyek eleve tartós cselekvést fejeznek ki. A kicsinyítés a cselekvés tartosságán nem változtat: *sokáig evett* – *sokáig eszegetett*, *sokáig sétál* – *sokáig sétálgat*.

A szabály:

1. A gyakorító ige képzése

V + [gat] ® [V+gat]

Feltétel:

V egyszeri, pillanatnyi eseményt fejez ki.

Jelentés: ’a származék V-vel jelölt cselekvés gyakran ismétlődik’

2. A kicsinyítő ige képzése

V + [gat] ® [V+gat]

Feltétel:

V tartós cselekvést fejez ki.

Jelentés: ’a származék V-vel jelölt cselekvés csökkent intenzitású’.

¹ Szerk. É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Bp. 2003. 224–225, 223.

² Idézi T. Szabó Csilla: *A deverbális igéképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti társadatanyaga alapján*. EME, Kvár 2003. 15.

³ Uo.

⁴ D. Bartha Katalin: *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Bp. 1958. 33.

⁵ Uo. 27–28.

Mindkét esetben a *-gAt* képzővel új akcióminőséget képzünk. A képzett ige vonzatkerete és argumentumszerkezete megegyezik az alapige vonzatkeretével és argumentumszerkezetével. Ennek következtében az alapige és a képzett ige bármely szintaktikai környezetben felcserélhető egymással. (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003. 247–248.)

T. Szabó Csilla munkájában⁶ a *-kÁl* képző többféle csoportosításban is megjelenik:

1. Képzők hangtani felépítése: 1.4. Mássalhangzós kezdetű, szótagalkotó, kételemű képzők: *-kál/-kél, -kol/-kel/-köl*

Magánhangzóval kezdődő kétszótagú képzőbokrok: *-acskál/-icskál ?*

Mássalhangzóval kezdődő kétszótagú képzőbokrok: *-cikál ?*

2. A képző és a tö viszonya. A kapcsolódás alaki vonatkozásai

Csonka tőhöz járuló képzők. Többeleleműek: *-acskál/-icskál, -cikál ?*

Teljes és csonka tőhöz egyaránt járuló képzők. Többeleleműek: *-kál/-kél, -kol/-köl ?*

3. Az igeképzők illeszkedése. Labiális-illabiális illeszkedést mutató képzők: *-kál/-kél, -kol/-köl* (több helyen megjelenik, mindenhol ugyanazok a példák). Kétszótagú képzőbokrok: *-cikál* (T. Szabó 2003).

Továbbá az igeképzők funkcióit bemutató fejezetben a *-kÁl* képzőt a gyakorító igeképzők közé sorolja, és a következő szemantikai vonásait állapítja meg:

Gyakran csoport (habituális igék): *járkál*

Ide-oda, le-föl jelentéscsoport: *bújkál*

Kicsinyítést, kedveskedést, néha felaprózottságot kifejező származékok csoportja: *faricskál*

Intenzitáscsökkentő csoport: a) Lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező igék csoportja: *mérkel*, b) Kevésbé erősen végzett cselekvést, illetve történést, állapotot kifejező származékok csoportja: *meztüpcsköl* 'kevésbé erősen elpáhol', c) Céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést, illetve történést kifejező származékok csoportja: *áskál* 'itt-ott áogat', d) Nyomatékosítás, valamint erőszakos cselekvés kifejezésére szolgáló származékok: *beráncikál*.⁷ Ezen szemantikai csoportok elkülönítése helyenként nem tűnik megalapozottnak. Ez elsősorban abból adódik, hogy mindenhol csak egy-egy példát emel ki, ami nem elég ahhoz, hogy ezeket a kategóriákat elkülönítse.

A korpusz

A kérdés tisztázása érdekében történeti vizsgálatot végeztem: összegyűjtöttem az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (továbbiakban SzT.) 14 kötetéből az összes *-kÁl* végű igét, és megnéztem, hogy lehet-e valamilyen közös vonást felfedezni ezen igék alakjában. Mivel a SzT. adatai főként a 16–19. századok közti időszakból származnak, ezért a *-kÁl* szóelem működése nagyjából a középmagyar és újmagyar korban figyelhető meg.

A SzT.-ban összesen 172 *-kál* végű ige jelenik meg címszóként. Ezek nagy része olyan latin eredetű szó, amely eredetileg *-co* végű. A magyarba ezek az igék o>a nyíltabbá válással kerülnek, és egy *-l* igeképző kapcsolódik hozzájuk honosító képzőként (pl. *adjudikál* 'odaítél'

⁶ T. Szabó Csilla: *i. m.*

⁷ Uo.

< lat. *adjudico*, *dedukál* 'levezet, származtat' < lat. *deduco*, *elokál* 'kihelyez, kamatra/kamatos kölcsönként kiad' < lat. *eloco*, *fortifikál* '(meg)erősít' < lat. *fortifico*, *illokál* 'kihelyez/letelepít' < lat. *illicito*, *keresztülcirkál* 'kb. vmely tárgyon (babonskodó-rontó szándékkal) ujjmozdulatokat tesz' < lat. *circo*, *kollokál* 'elhelyez, állásba tesz, beszállít, beszállásol' < lat. *colloco*, *manudukál* 'irányít' < lat. *megszuplikál* 'megkér/kérvényez' < lat. *supplico*, *paciszkál* 'megbékél, egyezik vkivel' < lat. *pacífico*, *rekognoszkal* 'elismer, beismer' < lat. *recognosco*, *szedukál* 'elcsábít' < lat. *seduco*, *tesztifikál* 'tanúvallomást tesz' < lat. *testificor* stb.). A latin eredetű igéknek a vége tehát alakilag egybeesik a magyar *-kál* képzővel, de mégsem az, így ezen igék vizsgálata nem visz közelebb a probléma megoldásához.

A *kalákál*, *klákál* 'kalákázik, kalákában dolgozik' A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (a továbbiakban TESz.) szerint román eredetű, vö. rom. *clacă* 'közös önkéntes munka, az ezt követő multság'. A román szó átvétel a déli szláv nyelvekből. Az általánossá vált *kaláka* alakváltozat a korábbi *klákából* keletkezett a szöveleji mássalhangzó-torlódás feloldásával. A *megszupkál* 'bemocskol, meggyaláz' jelentésű ige a latin *spurco* igeének román közvetítéssel átkerült változata. A *megkumenyikál* 'megáldoztat' jelentésű ige szintén román eredetű.

A *keresztülspékel* 'átdőf/szúr' töve a német *spicken*, *specken* 'húst sütés előtt szalonnával megtűzdel'. A magyar *spékel* jelentései a németből valók.

Az *ibrikál* a SZT.-ban bizonytalan jelentéssel szerepel. A TESz. az *ibrik* oszmán-török eredetű főnévből származtatja, amelyhez *-l* igeképző kapcsolódik.

Az *áskál* 'ásogat, turkálgat, áskálódik' (1730: „látók Szakács Mátyást, és Tála Jstvánt áskálni” [A.torja Hsz; Borb. I]), valamint ennek igekötős változata a *megáskál* 'alásogat' a TESz. szerint az *ás* ige *-kál* gyakorító képzős származéka. Az *áskálnak* 'áskálódik' jelentése az ige tárgyatlan használatában fejlődött ki. A *bepókál* 'bepólyál' (1831: „az idétlen Gyermekről akit bé pokálva el helyeztettem azt az utosítást adtam Dregan Vonutznak akkor estve hogy ássan Földet s takarítsa el” [Dés; DLt 332. 12]) töve a *póka*, amely valószínűleg egy szláv *-ka* képzős névszó átvétele, ehhez kapcsolódik az *-l* igeképző. Bár a *ráncikálnak* a TESz.-ben csak *ráncigál* alakja szerepel címszökeként, és egyáltalán említést sem tesz a *ránt* ige *-kál* képzős alakjáról, az adatok között megjelenik egy 1778-as *rántzikálja* adalék. A SZT.-ban több igekötős származéka is megjelenik címszökeként: *beráncikál* (1793: „Barátosi Janos, és Horváth Joseff bé rántzikálták, taszigálták a Házba” [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt]), *megráncikál* 'megrángat' (1814: „Markovits Ersebet meg taszigálta Házának pítvaránál karján fogta meg rántzikálta annyira hogy karja is a Kemény rántzikálás és Fogásai miatt el keült” [Dés; DLt 221]). A *besajtikál* 'besántikál' (1584: „a' paztorne [...] chak Aligh mehete Saytikalhata be az zelesne hazaba, zittak Bozorkannak ez azont es el zenwedte” [Kv; TJK 4/1, 275]) jelentésű szóalak nincs meg a TESz.-ben, ezért erdélyi jellegzetességnek tűnik. A *bibirkál* 'babirkál, babrálgat, matatgat' (1730: „Ezt hallottam a Varró Asz(szony)tol hogy mondotta néki Borbara Aszszony: fogja kglđ egj kitsinyég ezt ā keskenőt az előruhamat had igazittsam meg, mert el oldott... láttam... hátra maradott volt egy kevésse s' ott bibirkált az elő ruháján” [Torda; MvRk]) alapja a TESz. szerint a *babrál* ige, amely vitatott eredetű, de valószínűsíthető, hogy hangfestő szó. Erre mutatnak hangtani és alaktani sajátosságai. A szöveg gyakorító képző. Még a következő alakváltozataira van adat a TESz.-ben: 1587/1588: *bibékel*, 1617: *buborkál*, 1659: *bibirakaly*, 1772: *bibirakél*, 1799: *biberkél*, 1838: *Bibérkélni*. A *bujkál* (1676: „Szathmári... a bokrok kozott bukálvá(n) latorságát ugy akarta el titkolni” [Kv; TJK 247]) töve ősi finnugor eredetű, ehhez kapcsolódik a *-kál* igeképző. A *cékál* 'csatangol, kóborol, kószál' (1655/1754 k.: „Urátol pedig ha el kuldetik gyorson járjon,

és annak alkalmatosságával másutt ne cékályon, hanem hamarsággal választ hozzon” [Kv; AsztCjk 32]), illetve a *cubukkál* ’átgázol’ (1838–1845: „Cubukkál = cobukál, csbukol, combig érő vizen, locson átgázol, uszáskor vizet ver” [MNyTK 107. 15]) jelentésű ige csak a SzT.-ban van meg. A *dukál* ’irányít, vezet’ (1769/1802: „azon meg mutatott jegyes fáknak ki mutatásában ki járásában a Fatensek vacilláltatnak úgyhogy a Fatenseket magok a Bezdedi Lakosak ducálták alattamba, hogy a Commissarius Uraimék eszre ne vegyék intentumak (!) a Fatenseknek miért menyenek” [BSz; JHb LXVII/3. 54]) bizonytalan eredetű. Elképzelhető, hogy a latin *ducere* ’vezet’, illetve *ducare* ’vezetőként tevékenykedik, vezet’ igéknek az átvétele, de nincs rá bizonyíték. Nem is illik abba a mintázatba, amely a latinból átvett *-kál* végű igékre érvényes. Annyi bizonyos, hogy a román *ducului, duculi* ’illik’ a magyar *dukál* átvétele. A *faricskál* ’faragdos’ (1599: „az Vduaron faraczkal (!) vala Deak Peter, egi palczachikat veon kezebe kj mene” [UszT 14/39]) – *elfaricskál* ’elvagdos, levagdos’ (1797: „nem egész földet keresünk hanem tsak barozdát mellyet el foritskáltak Mikolaianusok földünkéből” [Kük.; JHb XIX/57]) töve ősi örökség az uráli korból. A *faragsál, farigcsál* gyakorító képzős alakok, amelyekből hangátvetéssel jött létre a *faracska, faricska*. Az *irkál* ’írogat’ (1598: „Kochis Istúa(n) aual iobbitotta vallasat hogi iut immár ezebe(n) hogi Bachi Peter túrbaiabol ki zedte leüeleit es az vrahoz be vitte, es ott irkaltak” [Kv; TJK V/1. 210]), *elirkál* ’(időt) firkálgatással tölt el’ (1854: „A nap nagyobb részit a burouban unalom s ásitás közt elirkálja, vagy ellesbeli” [Ujfé 117]), *felirkál* ’összeírogat’ (1664: „Nemzetes Várad Udvarhelyi György hivünket (...) Fogaras földére küldöttük, a’ végre, hogy az ott valo Bojárságot szorgalamtosan fel irkálván, azkik mind személyekre es értekekre nézve alkalmatosnak iteltettek az Bojárságra... tehát mi is őket abban meghagynók” [Veress, Doc. XI, 52–3 Bornemissza Anna kiváltságlevele]) töve csuvasos jellegű ötörök jövevényszó, amelyhez a magyarban kapcsolódott a *-kál* igeképző. A SzT.-ban megjelenő *irkál-firkál* (1776: „Maga a Groffné itten lévén beszélette, hogy nem egyébért ment Vásárhelyre, hanem hogy a matkaságot el rontsa, de addig irkáltak, firkáltak, hogy arra nem érkezett” [Egrestó KK; GyL. Joan Tompos de Csik Sz. György (66) vall.]) a TESz.-ben *irkáfirkál*ként szerepel. Alapja az *irkálfirkál* ikerszó, amely az *irkál* és *firkál* igék összetapadásából keletkezett. Az *irkáfirka* az *agyabugvál, sertepertél, szurkapiszkál, ugrabugrál* stb. analógiás hatására jött létre. Az *irkáfirka* elvonás eredménye. A *járkál* ’ide-oda jár’ (1778: „nappal nem mért járkálni” [K; KLev.]), *körüljárkál* ’körbejárogat’ (1798: „imént az Öreg Lupsa luonis körül járkálván a régi szöllő helyet ki mutatta” [Nagykristolc SzD; JHb Bornemissza Anna Mária lev.]) *jár* töve valószínűleg ősi örökség a finnugor korból, ehhez járul a *-kál* igeképző. A *kandikál* ’kukucska’ (1773/1778: „a’ Contractust eleget kérők hogy adja kezünkbe... de nem adá a kezünkbe hanem azt mondja vala hogy ebbe bizony nem kondíkal az eb adta huntzfuttya senki azzal a’ tűzbe veté” [Ilencfva MT; DLev. 6]) – *bekandikál* ’(kíváncsian) beles, beleskődik/leselkedik’ (1806: „Arkosi Susánna be kandikált az ablakon” [Dés; DLt 250/1808]) töve valószínűleg annak a szócsaládnak a ’ferde, görbe, ferdül, görbül’ jelentésű alapszavával azonos, amelybe legközelebből a *kampó, kanyarodik, konyul, kunyerál* stb. szavak tartoznak. Mivel az eredete homályos, a tö nehezen azonosítható, így kötött tőnek tekintjük. A *máskál* ’kószál, kóborol’ (1676: „(...) Sok dolgokról írván Kegyelmed, egyiket míg kisillabizáljuk, a másikat elfelejtjük. Kezdeti ugyan még is van, de a végére mintha kürvárvidéki bikákat bocsátottak volna máskálni” [TML VII, 141 Nalácz István és Székely László Teleki Mihályhoz Ebesfalváról]) alapszava ismeretlen eredetű. A *megrácskál* ’megrágcásál/ráogat’ (1826: „A’ Szalonnás Kamarába... Tizenegy Szálami, egy meg van rátskálva” [Szentdemeter U; Told. 41]) *rág* töve szintén bizonytalan eredetű, talán ősi

örökség az uráli korból. A *mér* vitatott eredetű igének *mérkel* származéka nem jelenik meg a TESz.-ben, csupán a *méricskél*. A *pirkál* 'irkál' (1826: „míg a' Gubernális Leveleket... s minden leveleket a feleleteim mellett bé adok, addig hiában pirkálunk, mert nem érti meg Ngod” [Mv; Told. 7]) jelentésű származék csak az SzT.-ban van meg, feltételezhetően az *irkál-firkál*, *irkál-pirkál* ikerszóból elvonással jött létre. A *piszkál* 'turkál' (1584: „Varga Georgy vallia (...) hat Zakaztot ollia(n) testw es Abrazatw Azzony mint ez Lakatosne az twzhelien wl, es az Kemenczebe a' hamüba(n) piszkal” [Kv; TJK IV/1. 262–3]), *felpiszkál* 'felturkál' (XIX. sz. eleje: „öt hat esztendőktől fogva tudom hogy felpiszkált ezen földet, es valamit benne fel szántogattak” [Kissolymos U; Márkos lev.]), *megpiszkál* '(kellemetlen ügyet) megbolygat' (1670: „Haller János uram az estve Tusonnál várt engem; az éjjel itt hált; az estve sokat beszélt velem s megmondá fundamentaliter az huszti dolgot ki piszkálta meg” [TML V, 376 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]) kötött töve hangfestő eredetű, közel állnak hozzá a *piszmog* és *piszkol* szavak. A *piszka* ebből jött létre szóelvonással. A *sántikál* 'ravaszkodva próbál vmit' (1659: „Ha azért Kegyelmetek oly contumax embereket talál, kik ennek előtte ez hazának annak veszedelmével magokat opponálták és még most is kétfelé sántikálnak, ha az olyak akarnák is homagiumokat praestalni, Kegyelmetek fel ne vegye” [EOE XII, 232–3 fej.]), *besántikálhat* 'tréf sántikálva bemehet, bebiceghet' (1828: „Instálom a Tekintetes Fő Biro Urat méltoztassék az irt Falusi Birákokat addig meg tartani s még énis ezen oknál fogva bé sántikálhatok” [Páncélcseh SzD; Bet. 2 Balog László Pávai Vajna Istvánhoz]) alapja a *sántál* ige, amely a magyarba valamelyik ósláv nyelvből került. A *sánta* már magyar nyelvi elvonás eredménye. A TESz. viszont arra nem derít fényt, hogy a *sántikál* képzett származék az igei vagy a melléknévi töből jött-e létre. A *sétifikál* 'sétálgat' (1835: „azon ház gazdaszszonya a' hol folyt az esketés ki s be sétifikált” [Zsibó Sz; WLT]) magyar fejlemény, amely vagy a *sétál* igéből, vagy annak gyakorító képzős alakjából *sétikál* keletkezett a *trafikál*, *glorifikál*, *mortifikál*, *ratifikál* stb. jövevényigék hatására. Vagyis ez a származék latin igék analógiáját mutatja. A *szunyókál* kötött tövű ige, alapja valószínűleg hangfestő szó. A *szurkál* 'csipked' (1823–1830: „hogy mind strimpffiben s papucsban lévén a kertben, a szunyogok szurkálták a strimpffin keresztül a lábainkat, s keszkenőinkkel kellett innét is, túl is elcsapdosni szárainkról” [FogE 223]), *beszurkál* 'bebökdös' (1603: „vgy toliak ky az Nemetet az kapun... az zabliaia oda be marat volt s aztis ky vetek vtana, azt eo fel kapa s elseobenis egy nagy keohez chiapa velle, az vtan vgy kezdi az ablakot vagdalnj es be zwrkalnj” [Kv; TJK VI/1. 707]), *felszurkál* 'felbökköd' (1823: „a Feleségem Rátz Máriskot az Istálloba a Jászójba kapta le bujva, kit is a Feleségem egy villával fel szurkált s onnat avval el ment” [Dés; DLt]), *megszurkál* 'összeszurkál' (1792: „egyben veszének ketten mint ittas értetlen emberek. De Bodis Márton erosebb lévén erott vett Csokoly Thogyeren és gyilkos képpen kessel meg szurkálván el fogadtaték (!) a Mltgs Foldes Uraság Tömlötzeben kisirtetéek mint Rabb” [Nagyalmás K; Somb. I]) töve ősi örökség a finnugor korból, ehhez kapcsolódik a *-kál* igeképző. A *tornyikál* 'kiabál' (1592: „Kekessi Antal... vallia: Az eorzesbe hogi el Indulanak... hallam hogi Bakai ferencz ziggia vala Tot Jstuant, te vgimond Esse lelek, mindenha rea(m) tornikalz, megh lad hogi gonozul jarz miattam” [Kv; TJK V/1. 249]) jelentésű ige eredete bizonytalan, a TESz. nem említi. Valószínűsíthető a hangfestő eredete a *kornyikál* analógiájára. A *turkál* 'vmilyen ügygel illetéktelenül foglalkozik' (1646: „Hogy pedigh az ktek Istenes io rendeleseben, annak ideieben sem eggikünk, sem masikunk ne turkállion, rendellien oly keotest eleonkben ktek, hogy ketelensseggelis tartasuk ahoz magunkat” [Bádok K; JHb III/72 Kézdi-polyáni Veres István atyjéhez]), *mezturkál* 'szétturkál/hány' (1843: „a' szabadon járt marhái... kalongyába

rakott szénámat nagyon megturkálták” [Dés; DLt 316]) töve bizonytalan eredetű, de valószínűleg ősi örökség a finnugor korból. A *vájkál* ’turkál’ (1763: „Portőrő Jankó a’ Szemérem Testinél vájkálta, csokolták, ölegették egymást” [Kv; TJK XVII/2. 131 Borbara Ambrus consortis Francisci Banyai vall.]), *elvájkál* ’?’ (1829: „még beszélletekis véle azt mondván hogy a’ buzájából Torokbuza korét vajkált el” [Csókfva MT; TSb 24]), *megvájkál* ’megpiszkál’ (1779: „az meg verettetes helyen lévő tett (így!) vérontást másod Napján meg lattatván mi velunk jollehet az Csokák s varjuk meg vajkáltak volt az helyet de mégis mint ha valami marhának vettek volna véreket... az hol a’ kétt legényeknek volt lábokrol valo leveréssek” [Záh TA; Mk V. VII/12 Fratyán Atyim (45) zs vall.]) töve szintén bizonytalan eredetű.

A magyar nyelv szóvégmутató szótára a következő -kál végű szavakat listázza⁸: *kakál, bekakál, összekakál, sakál, szekál, dedikál, prédikál, kipredikál, kandikál, kikandikál, vindikál, szundikál, elszundikál, trafikál, kodifikál, kvalifikál, diszqualifikál, szimplifikál, perszonifikál, glorifikál, elektrifikál, nosztrifikál, ratifikál, sétifikál, identifikál, pontifikál, klasszifikál, publikál, komplikál, exkommunikál, tropikál, fabrikál, ibrikál, subrikál, móríká, csórikál, suprikál, intrikál, sikál, csicsikál, hajcsikál, lesikál, megsikál, kisikál, felsikál, muzsikál, sántikál, besántikál, lesántikál, kornyikál, dajkál, vájkál, bujkál, nyúlkál, munkál, megmunkál, kimunkál, elmunkál, lokál, provokál, kiprovokál, szunyókál, elszunyókál, járkál, perkál, pizsterkál, irkál, babrikál, cirkál, firkál, irkafirkál, telefirkál, összefirkál, kifirkál, nyirkál, botorkál, bebotorkál, lebotorkál, kibotorkál, furkál, turkál, szurkál, összeszurkál, megszurkál, úskál, tapicskál, kukucskál, bekukucskál, kikukucskál, bóbiskál, konfiskál, kapiskál, dúskál, dukál, redukál, indukál, produkál, reprodukál, pletykál, kipletykál, dászkál, mászkál, császkál, foszfóreszkál, pizskál, szurkapizskál, lepiszkál, megpiszkál, kipiszkál, felpiszkál, agnoszkál, poroszkál, motoszkál, úszkál, csúszkál.*

Az a tény, hogy a két szótár anyaga egyrészt fedi egymást, másrészt viszont eltérő adatok is fellelhetők bennük, azt mutatja, hogy bár a -kál képző nem sorolható a termékeny képzők közé sem a régiségben, sem a mai nyelvallapotban, mégsem lehet teljesen improduktívnek tekinteni.

A -kál végű igék tövek szerinti megoszlása

Ami a -kál végű igék tövek szerinti megoszlását illeti, a SzT. adatai alapján az derül ki, hogy ezen igék vagy igei alaptagúak (*ás* > *áskál*, *ránt* > *ráncikál*, *babrál* > *bibirskál*, *bújik* > *bujkál*, *farag* > *faricskál*, *ír* > *irkál*, *jár* > *járkál*, *mászik* > *mászkál*, *rág* > *rácskál*, *mér* > *mérkel*, *sétál* > *sétifikál*, *szúr* > *szurkál*, *túr* > *turkál*, *váj* > *vájkál*), vagy kötött tövűek (*sajtikál*, *cékál*, *cubbukál*, *dukál*, *kandikál*, *pirkál*⁹, *pizskál*, *szunyókál*, *tornyikál*).

Az *irkál-firkál* sajátos származék, hiszen ikerszó. Ebből később elvonással keletkezett az *irkafirka*.

Kérdéses a *sántikál* származék létrejötte: egyrészt előfordulhat, hogy a *sántál*, *sántít* ige -kál képzős származéka, vagy a *sánta* melléknévből jött létre. Bár a TESz. nem derít fényt erre a problémára, a melléknévi alaptagú képzés azért nem valószínűsíthető, mert más, melléknévi alapú -kál képzésre nincs példa.

⁸ Félkövérel azokat a származékokat emeltem ki, amelyek a Színháztörténeti Tárban is megvannak.

⁹ A *pirkál* elvonással jött létre az *irkál-pirkál* ikerszóból.

A *-kál* végű igék használatának szintaktikai következményei

A tipikus képzők egyik legfontosabb jellemzője, hogy képesek megváltoztatni az alapszó szintaktikai környezetét (pl.: *nagy*, de *nagyít valamit*, vagyis a képző hatására a származéknak megjelenik egy kötelező vonzata). A kérdés tehát az, hogy a *-kál* ebből a szempontból tipikus képzőként viselkedik-e, vagy nincsen semmi mondattani implikációja.

Az *áskál* származéknak 'ásogat' és '(földben) turkálgat' jelentésében pusztán alanyi vonzata van (pl.: 1781: „Lattam... az András Pál és János sertésseket otan turkáltak és áskáltak” [Malomfva U; EHA]). 'Áskálódik' jelentésében viszont az adalékok tanúsága szerint a származéknak van egy kötelező *valaki ellen/valaki után* vonzata (1769: „Tobiás György is ellenem áskál” [Bukuresd H; Ks], 1769: „... mit áskálsz utánam és ditsekedel...” [Vályebrád H; Ks 81. 57/22]). A *megáskál* származéknak a kötelező alanyi vonzat mellett egy tárgyi vonzata is van, hiszen tárgyas jelentésű 'aláásogat' (1586: „Ket fogoly olach askalta wala megh az foghazat” [Kv; Szám. 3/XXVII. 11b]).

A *bepókál* származéokra nincs igei, csak határozói igenévi adat, így az SzT.-ből nem derül ki semmi az ige mondatbeli viselkedéséről.

A *ráncikál* mindkét jelentésében ('rángat' és 'cibál') tárgyi vonzattal jelenik meg (1599: „meg foghta az Kozak ez fogoly deakot és ranczjkalya vala” [Kv; TJK VI/1. 387], 1796: „a Béres Vasvillával is verte hajátis ránczikálta” [Fodorháza K; RLt Franc. Jakab de Középlak (42) ns vall.]). Ehhez képest a *beráncikál* 'beráncigál/rángat' jelentésű származéknak helyhatározói kötelező vonzata van (*beráncikál valahova*), ami azonban nem a képző, hanem az igekötő miatt jelenik meg (1793: „Barátosi Janos, és Horváth Joseff bé ránczikálták, taszigálták a Házba [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt]). A *megráncikálnak* a *ráncikál*hoz hasonlóan tárgyi vonzata van.

A *besajtkál* 'besántikál' jelentésű származék szintén a *be* igekötő miatt helyhatározói vonzattal együtt jelenik meg (*besajtkál valahova*) (1584: „Aligh mehete Saytikalhata be az zelesne hazaba” [Kv; TJK 4/1. 275]).

A *bibirál* *-kál* végű 'babirál, babrálgat, matatgat' jelentésű igének a mai nyelvhasználattal szemben nem *valamivel*, hanem *valamin* vonzata van (1730: „hátra maradott volt egy kevésse s' ott bibirkált az elo ruháján” [Torda; MvRK]).

A *cékál* 'csatangol, kóborol, kószál' jelentésű származék *valahol* helyhatározói kötelező vonzat társaságában jelenik meg (1655/1754 k.: „másutt ne cékályon” [Kv; AsztCJk 32]).

A *dukál* 'irányít, vezet' jelentésű igének alanyi és tárgyi vonzata van (1769/1802: „a Fatenseket magok a Bezdedi Lakosak ducálták alattamba” [BSz; JHb LXVII/3. 54]).

A *faricskál* ige a SzT. adatai alapján tárgyatlan ige, így pusztán alanyi vonzat áll mellette (pl.: 1599: „az Vduaron faraczkal (!) vala Deak Peter” [UszT 14/39]). Ehhez képest az *elfaricskál* 'elvgdos, lefaricskál' viszont tárgyi vonzattal jelenik meg, ami minden bizonnyal az igekötő következménye (1797: „nem egész földet keresünk hanem tsak barozdát mellyet el foritskáltak a Mikolaianusok földünkéből” [Kük.; JHb XIX/57]).

Az *irkál* 'irogat' és az *irkál-firkál* 'ír' egyaránt tárgyatlan igeként jelenik meg az SzT.-ban, ennek értelmében csak alany jelenik meg mellettük (1598: „Bachi Péter túrbaiabol ki zedte leüleit es az vrahhoz be vitte, es ott irkáltak” [Kv; TJK V/1. 210], 1776: „nem egyébért ment Vásárhellyre, hanem hogy a matkaságot el rontsa, de addig irkáltak, firkáltak, hogy arra nem érkezett” [Egrestő KK; GyL. Joan Tompos de Csik Sz. György (66) vall.]). Ezekhez hasonlóan

viselkedik a *pirkál* 'irkál' is (1826: „hiában pirkálunk, mert nem érti meg Ngod” [Mv; Told. 7]). Az igekötős származékok tárgyas jelentésben vannak az SzT.-ban, így tárgyi vonzatot kapnak. A *felírkál* 'összeirogat' jelentésű (1664: „az ott valo Bojérságot szorgalmatosan fel irkálván...” [Veress, Doc. XI, 52 Bornemissza Anna kiváltságlevele]), az *elirkál* pedig '(időt) firkálgatással tölt el' (1854: „A nap nagyobb részit a burouban unalom s ásitás közt elirkálja” [ÚjfE 117]).

A *mászkál* minden jelentésében ('kószál, kóborol', 'kúszik', 'ide-oda járkál') tárgyatlan, vagyis csak alanyi vonzata van (pl.: 1710: „addig mászkáltam, míg a hijú szélire jutván, a magos helyről leestem” [CsH 138]).

A *megrácskálnak* határozói igenévi alakja szerepel a SzT.-ban, így nem releváns a vonzatstruktúrára vonatkozóan.

A *mérkel* címszó mellett az SzT. szerkesztői 'méreget' jelentést adnak meg, holott a szövegből inkább a 'szétmér' jelentés következtethető, így a származék mellett *valahány felé* határozói vonzat jelenik meg (1632: „az Haz helt... merkeleők is ket fele” [Mv; MvLt 290. 68b]).

A *piszkál* ige négyféle jelentésében szerepel az SzT.-ban, ennek megfelelően más-más vonzatstruktúra alaptagja: 1. a 'turkál' jelentésű *piszkál* vagy egy helyhatározó társaságában van (*piszkál valamiben*) (1584: „az Kemenczebe a' hamüba(n) piszkál” [Kv; TJK IV/1. 263]), 2. a '(rosszindulatúan) beleavatkozik vmibe' jelentés már eleve mutatja, hogy kötelező határozói vonzata van (1673: „némelyek az ü nagysága méltóságában piszkálnak” [TML VI, 540 Székely László Teleki Mihályhoz]), 3. 'bolygat' jelentésében tárgyi vonzata van (1805: „nem kell azt piszkálni” [TML V, 422 Nalácz István Teleki Mihályhoz]), a 'zaklat' jelentésű származék szintén tárgyat vonz (1674: „az vármegyéket már talán nem is piszkálhatják s piszkálják is annyira” [TML VI, 643 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]). A *felpiszkál* és *megpiszkál* egyaránt tárgyi vonzattal jár (XIX. sz. eleje: „felpiszkált ezen földet” [Kissolyos U; Márkos lev.], 1670: „megmondá fundamentaliter az huszti dolgot ki piszkálta meg” [TML V, 376 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]).

A *sántikál* minden jelentésében, függetlenül attól, hogy konkrét vagy elvont, tárgyatlan ('egy kissé sántít', 'ravaszkodva próbál valamit', 'valami dőcögve halad, akadozik'), így csak alanyi vonzata van (pl.: 1694: „a török császárhoz penig sántikálva ment” [Kv; KvE 232 VBGy]). A *besántikál* az igekötő miatt helyhatározót vonz. A *sétifikál* a *sántikál*hoz hasonlóan tárgyatlan, alanya van (1835: „azon ház gazdaszszonya a' hol folyt az esketés ki s be sétifikált” [Zsibó Sz; WLt]).

A *szurkál* – tárgyas igeként – alanyi és tárgyi vonzatot kap, jelentése 'csipked' (1710 k.: „a szúnyogok szurkálták a strimpflin keresztül lábainkat” [FogE 223]). Az igekötős származékoknak elvárás szerint az igekötők függvényében változik a vonzatkerete. Érdekes módon mégis az figyelhető meg, hogy a *be* igekötős származéknak, *beszurkál* 'bebökdös', nincs határozói vonzata, marad a tárgy a vonzatstruktúrában (1603: „az vtan vgy kezdi az ablakot vagdalnj es be zwrkalnj” [Kv; TJK VI/1. 707]). Hasonló módon a *fel* igekötős származéknak sincs sajátos vonzata (1823: „a Feleségem Rátz Máriskot... egy villával fel szurkált s onnat aval el ment” [Dés; DLt]). A *megszurkál* szintén csak tárgyi vonzattal rendelkezik, a SzT.-ben szereplő adalékban viszont határozói igenévi alakban jelenik meg.

A *tornyikál* 'kiabál' jelentésű ige alannyal együtt jelenik meg (1592: „te vgmmond Esse lelek, mindenha rea(m) tornikalz, megh lad hogi gonozul jarz miattam” [Kv; TJK V/1. 249]).

A *turkál* ige a mai nyelvhasználatban tárgyi vagy határozói vonzattal jár (*turkál valamit/valamiben*), a SzT. adataiban viszont – jelentéstől függetlenül – alanyi vonzata van (pl.: 1781:

„Láttam... sertésseket, otan turkáltak és áskáltak” [Malomfva U; Ben.]). Ezzel szemben a *megturkál* vonzatkeretében tárgy is szerepel (1843: „a’ szabadon járt marháí... kalongyába rakott szénát nagyon megturkálták” [Dés; DLt 316]).

A *vájkál* – lévén a *turkál* szinonimája – szintén alannyal rendelkezik (1804: „a Tövis között imit Amot Némely Szegény Ember szokot Vájkálni” [Sóakna MT; Born. G. IX. 1 Oltján Szánduly (60) vall.]). Az *elvájkál* bizonytalan jelentéssel szerepel a SzT.-ban, tárgyi vonzata van (1829: „a’ buzájából Törökbuza korét vájkált el” [Csókfva MT; TSb 24]). A *megvájkál* szintén tárgyat vonz (1779: „az Csokák s varjuk meg vájkáltak volt az helyet” [Záh TA; Mk V. VII/12 Fratyán Atym (45) zs vall.]).

Az SzT. adatai között szereplő *-kál* végű igék vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy ez a képző a szintaktikai környezetben semmit nem változtat, amennyiben a vonzatstruktúra változik, az az igekötő következménye.

A *-kál* végű igék szemantikája

Amennyiben a *-kál* képző ige-tőhöz kapcsolódik, vagy gyakoritást, vagy kicsinyítést fejez ki. Gyakorító ige például a *beráncikál* ’beráncigál, rángat’, a *mérkel* ’méreget’ vagy a *szurkál* ’többször egymás után megszúr’. Ez a képzés a következő szabály szerint jön létre: $V + [{}_V kÁI] > [{}_V V+kÁI]$. Ennek az a feltétele, hogy az ige egyszeri, pillanatnyi eseményt fejez ki, jelentése pedig ’a származék V-vel jelölt cselekvése gyakran ismétlődik’. Kicsinyító ige például a *turkál* ’1. (állat) a földet itt is, ott is túrja, 2. (ember) a földet itt is, ott is (illetéktelenül) műveli’, *irkál* ’írogat’, *sántikál* ’kissé sántít’. Ebben az esetben a képzési szabály megegyezik a gyakorító igé-kével: $V + [{}_V kÁI] > [{}_V V+kÁI]$. Csakhogy a feltétele az, hogy az igei alapszó tartós cselekvést fejez ki, a jelentése pedig ’a származék V-vel jelölt cselekvése csökkent intenzitású’.

Amennyiben a *-kál* képző kötött tőhöz kapcsolódik (pl. *kandikál*, *piszkál*, *szunyókál* ?stb.), a szabály a következőképpen módosul: $T_{FIKT} + [{}_V kÁI] > [{}_V T_{FIKT}+kÁI]$. Ebben az esetben a *-kál* igeképző a *-kál* képzős igék analógiájára kötött tőhöz járul. Jelentése pedig ’a származék V-vel jelölt cselekvése csökkent intenzitású’.

Összegzés

Amint azt az SzT. adatai is alátámasztják, a 16–19. századok közti időszakban a *-kál* képző nem tartozik a valóban produktív képzők közé, hiszen „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető. Ebből következik, hogy ha egy képzésmód csak nem bővíthető, zárt szóosztályokhoz tartozó szavakon működik, nem beszélhetünk termékenységről.”¹⁰ A viszonylag nagyszámú kötött tövű ige viszont arra utal, hogy még nem teljesen improduktív.

¹⁰ Szerk. Kiefer Ferenc: *Strukturális magyar nyelvtan. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2000. 149.

Mivel a *-kál* nem változtatja meg az ige vonzatkeretét, nem tartozik a tipikus képzők sorába.

Az a tény, hogy csak igei alapú, illetve kötött tőalapú képzésre van példa, azt mutatja, hogy a mai *hamikál*, *pisikál*, *papikál* stb. származékok igei alapszóból jöttek létre *-kál* képzővel, és ezekből vonódott el a *hamika*, *pisika*, *papika* főnév a régi *irka*, *irka-firka*, *szurka-piszka* stb. szóelvonások analógiájára, a kötött tövű *csicsikál*, *hajcsikál* származékokból pedig szintén elvonással jöhetett létre a *csicsika*, *hajcsika* főnév.

Felhasznált szótárak

Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*. Franklin-társulat, Bp. 1884.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp. Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–XIV. 1976–2014. (I–VIII. Szabó T. Attila (főszerk.), I–IV.

Kriterion Kiadó, Buk. – VI–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó, Bp. – Buk.; IX–XI. Vámszer Márta (főszerk.), Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bp. – Kvár; XII. Kósa Ferenc (főszerk.), Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bp. – Kvár; XIII–XIV. Fazakas Emese (főszerk.), Erdélyi Múzeum- Egyesület, Kvár).

A magyar nyelv szövégmutató szótára. Szerk. Papp Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969.

Verbs formed with the Suffix *-kál* in the *Historical Dictionary of the Hungarian Language in Transylvania*

Keywords: -kál, suffixation, Historical Dictionary of the Hungarian Language in Transylvania

The main focus of the present article is connected to the morphological structure of Hungarian verbs that have as their final component the morpheme *-kál*. This is a problematic phenomenon, as the specialized literature presenting derivation (ex. *Magyar grammatika*, *Strukturális magyar nyelvtan*) does not include the morpheme *-kál* in the list of derivational suffixes, therefore the question rises whether *-kál* can be considered a derivational suffix at all, or do we have to deal with a suffix formed by two separate elements (the diminutive suffix *-ka* + the verbal suffix *-l*). To be more specific: in today's spoken language there are several verbs – definitely formed by derivation – about which we cannot determine whether they were derived in one or two steps. Therefore the question is whether in the structure of the verb *pisikál* *-kál* is a derivative suffix in itself, or the verbal suffix *-l* is attached to the diminutivized version of the noun *pisi* (*pisi* + *-ka*). The same phenomenon can be observed in the case of other verbs as well *hamikál* (*hamika* + *-l* vs *hami* + *-kál*) or *papikál* (*papika* + *-l* vs *papi* + *-kál*). If it gets proved that such a denominal suffix exists, then there must be a deverbal suffix, too, which appears in the morphological structure of the verb *járkál* for instance. This means that we have two different suffixes: a denominal one and a verbal one. The present article analyses this problem from a historical perspective, based on the data of the *Historical Dictionary of the Hungarian Language in Transylvania*.